

Онаалгаларны күүседиринге удуртулга¹

Тыва дылдың шылгалдазының онаалгаларын күүседиринге 3 шак 55 минут (235 мин.) бердинер. Ажыл **9 онаалгалыг 3 кезектен** тургустунган.

1-ги кезекте чаңгыс онаалга кирип турар. Ук онаалгада дыңнааны сөзүглелге улуг эвес бижимел ажыл (**кыска эдертиг**) кирген. Кыска эдертигге бижиир сөзүглелди 2 катап дыңнаар. Бо онаалганы аңгы **харыылар бланкызынче** бижип күүседир.

2-ги кезек 7 онаалгадан тургустунган (2-8). Сөзүглелдерге болгаш чижектерге даянып, **2-8 дугаар** онаалгаларны күүседир. Шын харыыларны сөстөр, сөс каттыжышкыны болгаш саннар-биле 1 дугаарлыг **харыылар бланкызынче** ушта бижип күүседир.

3-кү кезекте чаңгыс онаалга кирип турар. Ук онаалгада 2-ги кезекте номчаан сөзүглелинге даянып, **угаап боданышкынныг чогаадыгны** бижиир. Чогаадыгны **харыылар бланкызынга** бижип күүседир.

Шылгалда эгелээниниң соонда, 70 минут эрткенде, бир эвес бар болза, орфографтыг словарьларны ажыглаарын чөпшээрер болур.

Онаалгаларны бердинген чурумун ёзугаар харыылаарын сүмелеп турар бис. Шак чидирбези-биле билбес онаалганы арттырып кааш, дараазында онаалгазынче кириңер. Онаалгаларны күүседип каапкан соонда үе артса, кылдынмаан онаалганы катап күүседирин кызыңар.

Онаалгалар бөдүүнүн болгаш нарынын барымдаалап, баллдар системазы-биле үнелеттинер. Шупту онаалгаларны күүсеткен түңнелинде алган балдарны кадыпкаш, бүгү ажылдың түңнелин үндүрер. Ынчангаш хөй баллдар ажылдап алырын кызыдыңар.

ХАРЫЫЛАР БЛАНКЫЗЫНЫҢ АРТЫНГА ШУУТ БИЖИП БОЛБАС!

Чедиишкиннерни күзедивис!

---

¹Удуртулганы ФИПИ-ниң сайтындан алган (www.fipi.ru)

1-ги вариант

1-ги кезек

1

Сөзүглелди кичээнгейлиг дыңнааш, **кыска эдертигни** бжиңер. Баштай онаалганың дугаарын айыткаш, 2 дугаарлыг харыылар бланкызының саазынынга күүсединер.

Сактып алыңар! Эдертигни бжиирде, сөзүглелдиң иштики темаларының болгаш бүдүн бодунуң утказын дамчыдар.

Эдертигниң хемчээли 70-ден эвээш эвес сөс болур.

Эдертигни билдингир, чараш хол үжүү-биле бжиңер.

2-ги кезек

Сөзүглелдерге болгаш чижектерге даянып **2-9 дугаар** онаалгаларны күүсединер. Харыыларны сөстөр, сөс каттыжыышкыны болгаш саннар-биле 1 дугаарлыг харыылар бланкызынче демдеглеңер

2

Синтаксистиг сайгарылга.

Сөзүглелди номчуңар.

Тываның даглары, сыннары кедергей узун, сирттериниң кыры калбак, оргу-дески, ийлери кадыр-берт бооп турар. Сыннарның соңгу талакы ийлери арга-ыяштар-биле шыптыңган, мурнуу ийлери ажык, арга-ыяш ховар. Сирттериниң кырында даг тундралары, хорумнар, кожагар хаялар, оваалар нептерээн.

Грамматиктиг ооргазын шын ушта бижээн харыының дугаарын айтыңар.

1) *Тываның даглары кадыр-берт бооп турар*

2) *арга-ыяштар-биле шыптыңган*

3) *даг тундралары, хорумнар, кожагар хаялар, оваалар нептерээн*

3

Пунктуастиг сайгарылга.

Бижик демдектерин салып болурун хайгааранар. Деепричастиелиг бөлүглел-биле илереттинген кылдыныг аргазының байдалын **аңгылаар биче сектиң** дугаарын айтыңар.

«Бистиң тыва черивистиң анаа-ла чер кырының бүдүжүн канчаар билир сен (1) эи номчукчу? Мен бо айтырыгны сеңээ салгаи (2) бодум канчаар билип чоруурумну сээң-биле үлежип (3) чугаалаксадым.» (С. Сарыг-оол)

4

Синтаксистиг сайгарылга.

Каттыжылга холбаазында турар **«дагларлыг Тыва»** деп сөс каттыжыышкынын хамааржылга холбаалыг болур кылдыр эде тургузуңар.

5

Орфографтыг сайгарылга.

Үлегерлеп алган сөстү канчаар бжиирин **шын тайылбырлаан** чижектиң дугаарын айтыңар.

- 1) **Сараат** – 1930 чылга чедир орус дылдан үлегерлеп алган сөстү канчаар адаар болдур, ол хевээр бижиир.
- 2) **Металл** – дөзү *лл* чергелиг ийи ажык эвес үннүң үжүктери-биле төнгөн сөске ажык эвес үнден эгелээн тыва кожумак немежирге, дөстүң сөөлгү ажык эвес үннериниң үжүктериниң бирээзи чиде бээр.
- 3) **Киловатт** – үлегерлээн сөске ажык үнден эгелээн тыва кожумак немежирге, сөөлгү *т* артып каар.

Сөзүглелди номчааш, 6-9 дугаар онаалгаларны күүсединер

Тываның дагларының дириг амытаннары

(1) Тываның девискээри чылыг суглуг Атлант болгаш Оожум океаннардан оранчок ырак, кайгамчык улуг Азий диптиң улуг, бедик дагларлыг, кургаг ховуларлыг, шапкын хемнерлиг төп кезээнде чыдар. (2) Ынчангаш ону Азияның чүрээ деп тывызыы-биле адап турар.

(3) Бистиң республикавыстың делгем ховулары, сырый арга-арыглары, бедик даглар тундрасы, дустуг болгаш дус чок хөлдери, шапкын суглуг хемнери янзы-бүрү аң-меңнерниң, балык-байлаңның болгаш куштарның чурттап амыдыраарынга кончуг эки таарымчалыг турлаглары бооп турар.

(4) Тываның барык бүгү тайгаларында үнелиг кештиг өлүк аңнар – диин, киш, ас, күзен калбаа-биле тарап нептерээн. (5) Диин биле киш Тожунуң, Барыын болгаш Чөөн Саянның сыннарында, Таңды-Уулада, Сеңгилең тайгазында пөш кончуг хөй үнген черлерде элбек. (6) Арга-арыгларда дырбактыг, чекпе, адыг, тооргу, буур-булан, элик-хүлбүс, сыын-мыйгак, морзук, чер хаваны база-ла хөй. (7) Барыын Саян тайгаларының кадыр-берт черлеринде те, чунма, аргар-кошкарлар турумчуп амыдырап турар. (8) Олар ажыг кыштың соогунга доңмас сырый дүктүг. (9) Дагларда, ылаңгыя Барыын Саянның адырларында, мурнуу-чөөн чүктүң дагларында уларлар, аганактар хөй. (10) Олар кончуг серемчилелдиг дезиг, кажар куштар. (11) Бо куштарның саны эвээш апарган, ынчангаш оларны өлүрерин шуут хоругдаан.

(12) Тывада бойдус камгалалының талазы-биле улуг ажылды чорудуп турар. (13) Дириг амытаннар болза эъттиң, алгы-кештиң, өлүктүң үнер дөстери болгай. (14) Ынчангаш бистер бойдушту камгалаар, ооң бүгү байлактарын чөп ажыглаар болгаш көвүдедир, төтчеглекчилер-биле демисежир ужурлуг бис. (В.Л. Биче-оол, К.О. Шактаржык «Тыва дугайында чугаалар»)

6 Сөзүглелдин сайгарылгазы

«Азияның чүрээ» деп тывызыктың харызы чүл? Бо айтырыгга шын харыыны берип турар **бадыткалдың дугаарын** айтыңар.

- 1) *Тываның девискээри чылыг суглуг Атлант болгаш Оожум океаннарның аразында чыдар, ынчангаш Азияның чүрээ дээн.*
- 2) *Тываның девискээри Тожунуң, Барыын болгаш Чөөн Саянның сыннарының, Таңды-Уула, Сеңгилең тайгаларының девискээриниң аразында чыдар боорга Азияның чүрээ дээн.*
- 3) *Тываның девискээри кайгамчык улуг Азий диптиң улуг, бедик дагларлыг, кургаг ховуларлыг, шапкын хемнерлиг төп кезээнде чыдар.*

7 Дылдың чурумалдыг аргаларына сайгарылга. Эпитет ажыглаан домактың дугаарын айтыңар.

- 1) *Барыын Саян тайгаларының кадыр-берт черлеринде те, чуңма, аргар-кошкарлар турумчуп амыдырап турар.*
- 2) *Олар ажыг кыштың соогунга доңмас сырый дүктүг.*
- 3) *Дагларда уларлар, аганактар хөй.*
- 4) *Олар кончуг серемчилелдиг дезиг, кажар куштар*

8

Лексиктиг сайгарылга.

Киш деп сөстүң лексиктиг сайгарылгазын кылыр.

3-кү кезек

2-ги кезекте бердинген сөзүглелге даянып, 9 дугаар онаалганы күүседир. 2 дугаарлыг харыылар бланкызының саазынынга **угаап боданыышкынныг чогаадыг** бижиир.

9

«Бойдустуң байлаан чөп ажыглаары деп чүл ол?» деп угаап-бодаар кыска чогаадыгдан бижиир. Бодуңарның бодалыңарны бадыткаары-биле сөзүглелден чижектерни кирип, 70-ден эвээш эвес сөстүг кыска чогаадыгны бижиир. Ону билдингир болгаш арыг кылдыр күүседиңер.